ՏԵՏՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ. — Հնութիւն Հիւէական աւուրեան։ — Պատուելին եւ վարժարանք։ — Բանախօսութիւն Բօլ Պէռի. — Մատնոցին մէջ ինչ կար (վիպակ). — Պ. Քալանթարեանցի դասախօսութիւնն։

ՀՐԱՇԱՆԳԻՋ ԽՕՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՔ (1)

Գ. ՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԻՒԼԷԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ. — *Ձեր Օհլամուռէն կու գամ դարձեալ։ Անառատը մերկ կը, երկինքը մխրատպոն։ Ո՛չ կանանչ, ո՛չ կապոյտ։ Կանանչ ճիւղի տեղ՝ անպատճառ սիրական վայրերէդ քեզի բան մը բերելու համար՝ քարի կտոր մը բերի։ Քեզի համար գուցէ գոհարի չափ յարդի ըլլայ ատ քարը։ Ինծի ալ մնածել աուաւ ճամբան, դեռ մնածել կու տայ ատ քարի կտորը։ Ժամանակ մը անտարբեր աչեն բանի կը նայէի. հիմայ էն չնչին առարկային վրայ կը խորհիմ։ կը հարցնեմ. «Մարդս կը մեռնի, քարին կտորը կը դիմանայ. Նիւթը մարդէն վեր կ ուբեմն։»*

ԱՏՈՄ. — *Պէտք է դեռ քանի մ՚անգամ խօսինք ձեզ հետ Նիւթին վրայ, որպէս զի այլ եւս այդպիսի միամիտ համանգիտական հարցումներ չընէք։ Զբաղ ձեզ թէ՝ մի կ՚Նիւթն, եւ թէ, քար, բոյս, կենդանի կամ մարդ, ի մի բան՝ բնութեան երեք թագաւորութեանց վերաբերող ամեն ինչ Նիւթին այլ եւ այլ ձեւերն են, Նիւթին կերպարանափո-*

(1) Շար. Տես Թիւ Ե. եւ Զ. Շարժուձիս Զորորդ Հատորին։

խութիւններն են։ Ըստ նոյնպէս թէ Նիբին յաւիտենական է, այսինքն սեղծուած չէ եւ չունչ չառնար։ Եգիպտացիք՝ Նէյթի (Նիւթ) անդրիին (ի Սայիս) արձանագրութեան մէջ ամփոփած էին այդ իմաստասիրութիւնն. Ես եմ ամենայն ինչ որ եղաւ եւ պիտ՝ ըլլայ։ Եգիպտացւոց համար՝ մեծ մայրն էր Նէյթն, հայ լեզուաբ Նիբին։ «Ցարն՝ որ կը տեւէ, եւ մարդն՝ որ կը մեռնի» կ՝ըսէք. երկուքն ալ կը տեւեն, երկուքն ալ նիւթ են, ասպա եւ յաւիտենական։ Ո՛չ, իմաստասէրին համար վար եւ վեր, դատապարտեալ եւ նախատահնանեալ, դիւային ու դիւցային, անկում ու կոչում, մահ եւ անմահութիւն չը կայ. այլ նիւթ կայ, նիւթի կերպարանափոխութիւն կամ բարեշրջութիւն կայ, յաւիտենականութիւն կայ. — Եւ հոս ահա կը միանան կրօնք եւ իմաստասիրութիւն, որք ըստ Սբ Նազիանզի, ըստ Պլուտոնոսի եւ այլ մեծ իմաստասիրաց, նոյն վախճանն ունին երկուքն ալ։ Ո՛չ, Դեմոկրիտէս չը հայհոյեր, երբ կ՝ըսէ. «Ոչինչ ոչնչէ չըգար. ինչ որ կայ չոչնչանար։ Ամեն փոփոխութիւն է յարում եւ անջատում մասանց։ Բան մը չը կատարուիր դիպուածով։ Վախճանական պատճառք ընդունելի չեն։»

Հ. — Ամեն ինչ նիւթ, ամեն տեղ եւ ամեն ժամանակ փոփոխութիւն՝ կ՝ըսէք։ Բայց ինչպէս կ՝ըլլայ։ Ես առանձին ալ մտածեցի ատոր վրայ։ Հիմայ, մեր առջեւ հնոց մը կայ, մեր գլխուն վրայ ալ արեգակը։ Իրաւ, երկուքն ալ հնոց կ՝ըսուին. բայց ի՞նչ նմանութիւն կայ այս մեր պզնձէ անշարժ հնոցին եւ այն հնոցին մէջ, որ՝ չը գիտեմ ինչ բանէ կազմուած՝ կը շարժի, ջերմութիւն ու լոյս կուտայ տիեզերաց։ Այս հնոցին կրակը քանի մը

ժամէն առնուն պիտի դառնայ, մինչդեռ իմ տղայութենէս ի վեր չը մարեցաւ երկնից մէջ Աստուծոյ վառած այն անսպառ անչէջ ամենագեղ հնոցը, որ իմ պապուս առեներն ալ վառ էր այսպէս. այն հնոցը, զոր առաջին մարդը տեսաւ եւ զոր վերջին մարդն ալ գուցէ տեսնայ.

Ա. — Կամ ուրիշ բացատրութեամբ, այն հնոցն՝ որ չեռայց առաջին որորանն եւ որ թերեւս պիտի լուսաւորէ վերջին դերեզմանն...

Հ. — Ո՛հ, այո՛, իմ միտքս ինչ գեղեցիկ բացատրեցիք։ Գիտէք որ գեղեցիկի սիրահար, դրականութեան խենդ եմ. կ'աղաչեմ որ ուրիշ առեն ալ առանիկ ընէք. ձմեռուան մէջ ինծի գարնանային վարդ մը նուիրած չափ եղաք։

Ա. — Բայց ձեր երկու հնոցներն ալ նիւթ են, գարձեալ կ'ըսեմ. երկուքն ալ իրարու նման են։

Հ. — Ո՛հ, շատ նման. որքան չարժուելը անչարժութեան կը նմանի, որքան երկինքն երկրի կը նմանի, որքան ճառագայթն ամիւնին կը նմանի։

Ա. — Շարժում եւ անշարժութիւն՝ ըսիք։ Արդ, նիւթին առաջին յատկութիւնն է Շարժումն...

Հ. — Է՛հ, դիս պիտի համոզես որ այս վառարանը, այս կրակները, արեգական նման կը շարժի՞ն, կը քալե՞ն։ Ժամանակաւ կ'ըլլայ եղեր. մառերնին սեղանին կամ վառարանին վրայ կը դնեն, կը դարձնեն, ու աղջիկներուն տարիքը ըսել կուտան եղեր. նաքը Պատրիարքարանը բանադրեր է։ Ես չեմ հաւտար սեղանին կամ կրակարանին դառնալուն, քալելուն։

Ա. — Շարժումն՝ ըսի՝ նիւթին առաջին յատկութիւնն է...

Հ. — Բայց ես Նիւթը չը հասկցայ լաւ մը։ Ի՞նչ է Նիւթը։

Ա. — Լաւ եւս։ Նիւթին յատկութեանց վրայ խօսելէ յառաջ, խօսինք լաւն իսկ Նիւթին վրայ, Նիւթին ներքին կազմութեան վրայ...

Հ. — Ի՞նչ կրնայ ըլլալ Նիւթին ներքին կազմութիւնը. խելք, զգացում, խանդ, այս տեսակ բաներ չը պիտի ըլլայ անշուշտ։ Բար, վայ, մեռաղ, ատոնցմէ դուրս բան չը կրնար մտնել Նիւթին մէջ։

Ա. — Իրարու հետ կը չփոթէք ահա կազմութիւն եւ յատկութիւն։ Բար, վայ, մեռաղ, յատկութիւն չեն, այլ յատկութիւններ ունին։ Ձգայնութիւն, խտացականութիւն, երեւակայութիւն, դոքա Նիւթին յատկութիւններն, արտայայտութիւններն են։ Սակայն Նիւթին էական կամ երկրորդական յատկութիւններն յայտնելէ յառաջ, իմանանք՝ ըստ ձեր վարդապետաց իսկ՝ մէկ Նիւթն ինչպէս կազմուած է ներքնապէս։

Հ. — Ինչպէս կազմուած պիտի ըլլայ։ Այս քարին կտորը՝ որուն վրայ կը մտածեմ ես՝ չէք կրնար ըսել որ ինծի նման մտածելու յատկութիւն ունի։

Ա. — Ո՛հ, դուք աւելի մեծ խմաստասէր էք քան Շոբէնհաուէրը, որ՝ յենլով դրական գիտութեան՝ կը հռչակէ. «Եթէ Նիւթն էյնալ կրնայ, ապա ուրեմն խորհիլ ալ կրնայ։»

Հ. — Ի՞նչ. կը բողոքեմ։

Ա. — Հոս Ա.զգային ժողով չէ։ Իրաւանց բռնաբարում չը կայ, որպէս զի բողոք տեղի ունենայ։ Հազարաւոր դարուց հետէ կատարուած դիտողութեանց ու մտածութեանց արդիւնքն է, որ ամփոփուած է Գերման իմաստասէրին վերոգրեալ բա-

նին մէջ։ Արդարեւ ժամանակ մը կար, ուր խմաստասէրք իսկ նիւթէն տարբեր, նիւթէն վեր կը համարէին մարդն. Ուրիշ արարած, ուրիշ օրինաց ենթարկուած կը նկատէին զայն։ Այլ երեւութէ եւ իրողութեանց մօտաւոր ուսումնասիրութիւնն, այլեւայլ մարմնոց վրայ կատարուած փորձարկութիւնք՝ տակաւ ի մարդիկ սա հանգուման յառաջ բերին թէ, միեւնոյն նիւթն է, որ հանիմայիկ թագաւորութեան մէջ առնեռաղջոս անգործ (inerte), կազմաւորութիւն կը ստանայ քուսոց մէջ, եւ նորանոր յատկութեամբ կը զարգանայ կենդանական կարգին մէջ՝ ամենահիանալի փոքման հասնելով մարդկային ուղեղին մէջ։ Ո՛չ թէ խորհրդաւոր չարժէչներ, մարմնաւոր ու մարդաճեռ զօրութիւններ են, որք կը պատճառեն նիւթին այդ արտայայտութիւնները։ Ո՛չ։ Ջերմութեան, լուսոյ, էլեկտրականութեան, մագնիսականութեան եւ կենսոյ երեւոյթք, ո՛չ, չեն արդիւնք՝ ջերմական, լուսական, էլեկտրական, մագնիսական հեղուկներու, որպէս երբեմն կը կարծէին։ Հեղուկներ, ոգիներ, պարիկներ, դիքեր չը կան. այլ նիւթ կայ, կան յատկութիւնք նիւթին։ Այսեն երեւոյթք, համայն տիեզերքն՝ որ բիւր ու բիւր մասեր ունի այլաճեռ այլազան, միակ մարմնոյ մ՚արտայայտութիւնք են. կատարեալ միութիւն մ՚է տիեզերքն։ Նիւթն գնիւթ, կամ մանաւանդ մարմինն ըզմարմին ի՚արտադրէ՝ ո՛չ արտաբնական ազդեցութեամբ, այլ բնականօրէն՝ նիւթին յատկութեամբք։

Հ. — Ինչեր կ՚ըսէք. խելքին պիտի գայ։ Ատոնք բոլորն ալ նոր բաներ են։ Աղէկ չէ՞ որ ամենէն ալ ընդունուին եւ ամենէն եաքը մենք ընդու-

նինք։ Թող լաւ մը ծեծուին, վիրաւորուին, հաստատուին։ Մենք ալ յօժարութեամբ կը հաւատանք այն ժամանակ այդ բաներուն։ Ես ղղջացի գալուս։

Ա.— «Նոր» կ'ըսէք, Բայց այս ճշմարտութիւնք չեմ, շատ հին են։ Ձեր ըսեր անչուշտ թէ վայրենեաց, Քարի դարուն մարդոց, քահանայ բնակիչներուն ծանօթ էին. այլ քաջածանօթ էին հնութեան յառաջացեալ ազգաց։ Զըսի՞ թէ եգիպտացիք կը հաւատային Նիւթին յաւիտենականութեան, թէ ոչինչ չը կար իրենց համար, այլ Նիւթ կար, որ էր ամենայն ինչ որ եղաւ եւ պիտ՝ ըլլայ։ Հնդիկք ալ...

Հ.— Հա՛, քու աղգդ։ Տեսնենք ա՞ն ալ Նիւթասլաշ սլիտի ընես։

Ա.— Նիւթասլաշի, հոգեսլաշի խնդիր չը կայ հոս։ Պիտի յայտնեմ թէ՝ Նիւթին յաւիտենականութիւնն Հնդիկներէն ալ ընդունուած էր։ Պուտտային համար ի սկզբանէ էր Բրահմիդին (Նիւթն), որ կը պարունակէր երիտ զօրութիւն, հանգիստ ու գործունէութիւն, կամ չարժում ու հաւատարակչութիւն։ Պրահմա — Հնդկաց աստուածն — համանիշ է Նիւթի. Նիւթ է նա, միանգամայն եւ արարիչ կամ չարժիչ Նիւթին։ Էութիւն եւ պատճառ ամենայնի, Պրահմա Նիւթն է՝ որ յար կը կերպարանափոխուի։ Կոտորակեալ միութիւն մ'է տիեզերքն, ըսի վերեւ՝ արդի գիտութեան համեմատ։ Հազարաւոր ամեր յառաջ վեհատյք՝ այսինքն Հնդկաց Մ. Գիրք՝ բանաստեղծօրէն կը բացատրեն այդ գաղափարն. «Որպէս կաւի վազրիկ գնտակէ մը կը ճանչցուի բոլոր կաւն, եւ քանդի միակ կաւ մ'իրօք կայ. որպէս, ո՛ բարեկամդ իմ, ոսկւոյ միակ պակէ

մը կը ճանչցուի բոլոր ոակին, կամ միակ դանակէ մը բոլոր սղոցվատն. —այնպէս է եւ Պրահմայի համար։» Սահա-վէտան ալ կ'ըսէ. «Դանդէան՝ որ կը թաւալի՝ Աստուած է. ծովը՝ որ կը մնչէ՝ ինքն է. հողմունք՝ որք կը շնչեն՝ ինքն է։ Որպէս ի յաւիտենից աշխարհս Պրահմայի ոգւոյն մէջ էր, նոյնպէս ալ այսօր ամեն ինչ որ գոյութիւն ունի՝ իւր պատկեր է։» Եւ ինչ է որ այսօր գոյութիւն ունի. մէջ ասլաքէն նիւթ։ Պատկերին բնաւորն ինչ է ուրեմն.— Նիւթ, Բրահմիդի։ Քաբիլ՝ Հնդիկ իմաստասէրն՝ կը պնդէ թէ, ղպայարանք եւ դատողութիւն կը միաբանին ճանաչել այս վարդապետութիւնն, եւ չեն կրնար ճանաչել բայց միայն այս վարդապետութիւնն...

Հ. — Հայհոյութիւն։ Սակայն կու գայ կոր վրաս։ Պիտի առնեմ քալեմ, բայց ոտքս դամուած է գետնին։ Ինչ կայ սենեակիդ մէջ. սատանային սենեակին է այս...

Ա. — Սատանայ եւ հրեշտակ չը կան։ Նիւթ կայ, հիւլէներ կան, հիւլէներու բաղադրութիւն կայ, հիւլէներու ներգործութիւն կայ, շարժում ու բարեչրջութիւն կայ...

Հ. — Է՛հ, քանի որ չեմ կրնար բաժնուիլ, հարցունեմ. քանի որ մոլորութեան ճամբուն մէջ մտայ, քանի որ չեմ կրնար ետ երթալ, առաջ երթամ. ուրիշ ճար չը կայ։ Անցեալ անգամ Դեմոկրիտէս կ'ըսէիք (այսօր ալ՝ կարծեմ՝ ըսիք). Լեւկիպեանս կ'ըսէիք։ Ատո՞նք ալ Հնդիկ են։ Այդ ազգին հետաքրքիր կ'ըլլամ կոր։ Վայ սարսափելի ժողովուրդ, հազարաւոր տարիներ առաջ փիլիսոփայութիւն ունեցեր է, եւ ան ալ ամենէն ուժով

փիլիսոփայութիւնը՝ զոր ես մէկ երկու տարիէ ի վեր առաջ եկած նորելուկ բան մը գիտէի։

Ա. — Ո՛չ, Դեմոկրիտէս եւ Լուկրետիոս Հնդիկ չեն. բայց երկուքն ալ կը պատկանին աղբաց, որք Հնդկաստանի մէջ ծագում առած են։ Դեմոկրիտէս Ցոյն է. Լուկրետիոս՝ Հռոմայեցի։ Այս խնաստատրք ատոմական կը կոչուին...

Հ. — Ատոմակա՞ն. ձեր աշակերտներն են։ Հապա ձեր անունն ալ Ատոմ է։

Ա. — Ձիս կը ծանդայնես։ Դեմոկրիտէս ծնած է Քրիստոսէ 450 տարի յառաջ. ի՞նչպէս իմ աշակերտս եղած կ'ըլլայ։ Այնուհետեւ. եթէ ես Դեմոկրիտէսի մազին մէկ թելն իսկ արժէի, գիս ապաքէն երջանիկ կը համարէի։ Իր, իր աշակերտաց, աշակերտաց աշակերտներուն դատած ու քարոզած բաներն են զորս կը հաղորդեմ ձեզ պարզապէս, պիտի՝ ըսէի՝ մեքենապէս։

Հ. — Շատ աշակերտ ունեցած է։

Ա. — Բոլոր աշխարհ իր աշակերտն ըլլալու վրայ է։ Հիւլէականութիւնն, նիւթակենդանութիւնն (hylozoïsme) հանրութեան մէջ յանդգնած կը ծաւալի...

Հ. — Նիւթակենդանութի՞ւն. այդ բառը չէի լսած, նիւթին կենդանութի՞ւնն ըսել է։

Ա. — Այո՛։ Քանզի ոչ միայն կենդանին, ոչ միայն մարդն ունի կենդանութիւն, այլ բոյսն ու քարն ալ են կենդանի. ի մի բան, նիւթն օժտեալ է կենդանութեամբ։ Այդ է ծագումն եւ սկիզբն ամենայնի, հիւլէն՝ գործօն ու կենդանի։ Ի՛նչ որ բնութիւն կը կոչենք, ի՞նչ է. — Ո՞չ ապաքէն հիւլէներու միութիւնն։ Եւ ո՞չ ապաքէն յաւէտ գոր-

ծունէութեան մէջ կը տեսնենք բնութիւնն. «Անհուն տարածութեան մէջ կը տեսնեմ բնութիւնն ի գործ.» կ'երգէ անմահն Լուկրետիոս։

Հ. — Ալ բաւ է. յոգնեցաք։

Ա. — Յոգնութիւնս պիտ' տանեմ, եթէ Լուկրետիոսի բնութերգութեան մէջէն միասին կարդայի այդ հատուածն ամբողջ՝ ինքներնիս մեր այս աւուր խօսակցութիւնն։ Եպիկուրոս, ում կ'ուզէ Լուկրետիոս իր երգն, այն Յոյն իմաստասէրն է՝ որ ամենէն աւելի ներգործութիւն ունեցած է իր ժամանակակից որպէս ապագայից վրայ. հելլէնականութեան իբրեւ պսակն եղաւ Եպիկուրոս, որ հարիւր տարի յետոյ եկաւ Դեմոկրիտէն, — այդ վարդեան՝ Լեւկիպպոս՝ իբրեւ հայր կը ճանչցուի հելլէնական դրութեան։ Այդ, Լուկրետիոս, հելլենաւագ այն մեծ լատին բանաստեղծն, այսպէս կը սկսի Զբնութեան դիւցազներգութեան երկրորդ երգն՝ Եպիկուրեայ կոչմամբ. «Ո՛վ դու որ զառաջինն յալուց խորագունից մթութեանց կարացեր ի վեր հանել ամենաշող լոյն՝ որ մեր աչաց կը փայլեցնէ կենաց բարիքներն, առաջնորդ ինձ լեր, զարմին Յունաց որդիդ մեծատանձ։ Կ'ընթանամ հետոյդ վրայ, ոչ քեզ ախոյեան կանդնելու վառաստրութեամբ, այլ վի երկիւղած սէր մը՝ քեզ նմանելու տենչն ինձ կ'ազդէ։ Ծիծառնիկն ոչ երբեք կը յաւակնի կարապին հետ ի վեղ գալ. դողդոջուն ամիկն ոչ երբեք կը թեկնածէ մրցիլ վերերթուն երիվարին հետ։ Քեզ, բնատիպ հանճար, վերընծայելի է նախադիւտ հելլենականութեան պատիւն։ Այնմահանձ կ'առանդես մեզ դասերդ, որպէս հայր մ'իւր որդեկայ. եւ մեք՝ հանդիտակ մեզուին՝ ի վերոյ ծաղ-

կանց հովտին՝ անյագ հիւթ կը քաղենք գրուածներէդ, կը քաղենք բոլոր այդ ոսկեղենիկ խօսքերն, այդ խօսքերն՝ յաւերժական առաւելութեան արժան։ Աստուածային հանճարդ ծնունդ այն վարդապետութիւնն երբ մեր մտաց կը յայտնէ բնութեան օրէնքներն, խիղճն արհաւիրք կը փոթորկեն, կամարք երկնից թերաքամ կը բացուին, կը տեսնեմ՝ անսահման տարածութեան մէջ՝ բնութիւնն ի գործունէութեան (1)։»

ԿԱՏՈՒԻ ՄԸ ՅԻՇԱԳԻՐՔ

ՊԱՏՈՒԵԼԻՆ ԵՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

Տէրոջս խելքին պատուկը սիրեմ. կեցեր քառասուն տարեկան մարդուն հետ փիլիսոփայութեան վրայ կը խօսի։ Դըրզլնեան գօնրա ուազ չալնագ։ Համբարձում Աղային գլուխը կրնա՞յ մտնել նոր փիլիսոփայութիւնը։ Թէ որ յաջողի տէրս, կեցցէ՛։ Աստուածկերին տակաւն է մեր խօսակցին գանկն. անցած օր լեցաւ, այսօր պարապ է։ Եթէ գլխուդ բարձրագոյն ուսանօղի մը հետ խօսէր տէրս, անշո՛ւշտ ընդունայն չունէ չը պիտի ոպաւէր։ ։ ։

Ես վարձ մ՚ըրի դպրոցի տղայոց խմաստասիրութիւն ուսուցանելու. Պաամեմ. — Անցեալ օր տե-

(1) Լուկրեցիոսն ամբողջ ոտանաւոր Յարգմանելու համար, կը պատեհ ունենայ քանի մը Յարգմանութիւններ Ֆռանսերէն եւ անգլիերէն, մանաւանդ Անտէ Լըֆէվրի յանգաւոր սքանչելի Յարգմանութիւնն. ունիմ Լատիներէն բնագիրն ու միակ Ֆռանս. Յարգմանութիւն մը։ Ա՛հ, ոսկեդրա՛մ, ոսկեդրա՛մ, եթէ ինծ գաս, ո՛ղջամ, զքեզ կառապանին չեմ տար, այլ կը յանձնեմ աւելի ազնուական ձեռաց, գրավաճառին ձեռաց։

սայ Թաղային դպրոցի մը դասատուներէն մէկին՝ որ պատի մը վրայ կը պատէր կատուի մը նման, ինչպէս որ ես կ'ընեմ՝ երբ դեռ կը չնչէի։ Հարցափորձ ընելու հարկ չը կար. գործն հասկցայ։ Մարդս մինակ կնկան ձեռքէն ապուշ չըլլար՝ Արփիարեանի դիւցազնին նման. այլ Թաղական Խորհրդոց ձեռքէն ալ ապուշ կ'ըլլայ։ Դպրոցներուն մէջ կը լեցնեն ուսմունքներն, երբ դասարկ է Թաղին գանձն. ուսուցիչ մը կը կոչեն, առաջին ամսականն ամբողջ կը վճարեն, երկրորդին կուսան կէսն, երրորդին... ամբողջ ամսականին տեղ մէկ մէճիտկէն կը բաւէ... Մ'է այնուհետեւ ամսամոշակը կը դիզուին ու կը դիզուին։ Հայագործն Ակնցի, դաւառացի է. առողջ, սուր ձայն ունի, տեղն եկած է ձայնն ի հանդէս ածելու. խաղ չը պիտի կանչէ, սիրելի ընթերցող, սակայ պիտ'ուզէ Պատուելիէն։ Պատուելիներէն քիչ մը կը քաշուի ամեն մարդ (այսինքն ամեն ժողովրդական արհեստաւոր մարդ). բայց մէկ, երկուք, հայագործին չեթեղիճ, նպարավաճառին աւետարան հուսկ ուրեմն կը լեցուին. մնացուածառն... անի չատ պահանջք չունի. Պատուելիէն Անգլիոյ քուակեացներու ընկերութեան անդամ է...։ Արդ, պահանջատէրք կը պահանջեն, կ'աղաղակեն...։

Պատուելիին չուարած է. ինչ ընէ. անօթութեան բոլոր զօրութեամբ ազգային խնդիրներու վրայ կը յարձակի, ինչպէս որ պուդ-տօկ մը ցուլի մը վրայ պիտի յարձակէր։ Բարիւթիւնն հոն կը թափէ Պատուելիէն, իր յօդուածին մէջ, աման թերթին մէջ։ Եւ ահա նամակ մը Պատրիարքարանէն։ Հրաւէր։ Պատուելիէն կը զգայ թէ... Պատ-

ըմարքարանի դիւանադպրութիւնն իրեն չէր պիտի առաջարկուի. քանի մ'օր կ'ուշացնէ. բայց վերջապէս պէտք է երթայ։ Պատրիարքարանն երբեք չէր մոռնար ընդդիմախօս Պատուելին, թէեւ կը մոռնայ առժամանակեայ Թաղական Խորհրդոյ մը անդամ նորին ընտրութեան համար այնինչ թափին ուղղուած հրահանգն՝ որ դիւանատան մէջ կորնչցնել կը պրուի ազգասիրաբար։ Պատուելին կ'երթայ Պատրիարքարան։ Բարապանք բարեւ չեն բաներ պատուելիին. փեան իւղոտ է, քալրօն քոսոտ, բանդոլին երեւելի եւ աներեւոյթ տեղերն ճամա կայ, խափաթի չափին գալօշ հագած է պատուելին (գալոշը նախորդ Թաղ. Խորհրդոյ օրով հագած էր — մինչ դացօղը կը վնտռուի), գալօշն ալ ծակ է։ Աղ աեսակ մը ժան վալժանին դէմ ոմ բարեւ պիտի բանէր։ Վեր կ'ելնէ պատուելին. «Դիտցած եղի՛ր որ եթէ անգամ մըն ալ ապտպային խնդրոյ վրայ բան դրես լրագրոյ մէջ, կը մուրաս։» Պատուելին անբարբառ դուրս կ'ելնէ, մոռացելով թէ չուտ մուրացկաններ իրմէ աւելի նախանձելի են։ Պատրիարքարանի պաշտօնատարն՝ որ ոսպտնալիք ըրաւ պատուելիին՝ զայրացած էր որ պատուելին դուրս ելաւ առանց իր գէշը պագնելու ու շեւ կեցի՛ր ըսելու։ Պատուելին հիմայ պատին վրայ կը պտտի։ Դպրոցի աղայք երգի պէս բան մ'ունին.

Պատուելի,
Պատէն վեր ելի.

Այդ օր ժամանակաւ ալ պատուելի մը խելքին եկած ու պատն ելած է կատաւի նման։

Խեղճ պատուելի։ Մեռած կը համարուի։ Իր

այս վիճակէն օգուտ քաղելով, անցեալ օր ապուշ պատուելին մարմնոյն մէջ մտայ ու դպրոց գացի։ Պատուելին պատին վրայ տեսնող տղաք չէր կրցան ծիծաղնին զսպել։ Մտայ դպրոցին բարձրագոյն դասարանն, ուր Վիքտօռ Իւկոյի եւ Մակար Կաթողիկոսի պատկերք՝ իրարու քով կախուած՝ իրարու դէմ կը հայհոյէին։ «Բերականութիւնիդ բերէք» ըսի լրջօրէն (պատուելին այլ եւս ապուշ չէր)։ Նորէն ծիծաղ։ աշակերտք իրարու կ'ըսէին. «Ի՞նչ կ'ըսէ. մենք Բերականութիւնը չատոնց լմնցուցած ենք. Հարատաւնութիւնն ալ լմնցնելու համար դաս մը մնացած էր. ալ տրամաբանութիւն պիտի սկսինք։» — «Ես ալ այսօր տրամաբանութիւն պիտի սկսիմ ձեզի։» Տղաք ոգեւորուեցան. նոր ուրիւն մ'ալ ուրիւններու ովկիանոսին մէջ։ Ալ հին ուրիւններուն պէտք չունէին։ Սարված ժամանակնին դիտէին. ատի բաւ չէ՞։ Մանկավարժական տաճած մը կայ. Օգտակարն այն է զոր գիտեմ, եւ ոչ այն զոր գիտեմ (Ce qui est utile, c'est ce que l'on sait, ce n'est pas ce que l'on a su.) Մեր վարժարանայ համար հակառակն է ճշմարիտ։ Ի՛նչ եւ իցէ։ Դասն սկսանք։ «Թուղթ գրիչ հանեցէք եւ գրեցէք.» ըսի

Ամեն մարմին ծանր է.
Օդը մարմին է,
Ուրեմն օդը ծանր է։

Նորէն ծիծաղ։ «Պատուելին խենդ է։ Օդը ծանր կ'ըլլա՞յ. օդը մարմին կ'ըլլա՞յ (1)։» Բայց կեր-

(1) Պ. Բալանճարեանց ալ իր վերջին դասախօսութեան մէջ ասոր նման օրինակ մը բերաւ, բայց Գրասէրին կատուն արդէն գրած էր իր Յիշագիրն։

պարանքս լուրջ էր, — թեթեւ լման ժպտուն. համակրանք կ'ապդէի ազգայոց որքան պատկառանք։ Իրենք ալ լուրջ կերպարանք մը զգեցան։ Հարցուցի. «Ահա խօսք մը որ երեք նախադասութիւններէ կը բաղկանայ. գիտէք որ նախադասութիւն մը կը բաղկանայ երեք անդամներէ, տէր քայի, քայ, ստորոգեալ. Աւաջին նախադասութեան տէր բայն ո՞րն է։» Ուսանօղայ անձնապատասխանը կը վիրաւորէր հարցումս. լռութիւն պահեցին։ «Գիտէ՞ք որ Հոգաբարձութիւնը մրցանակներ սահմանեց քալ պատասխանօղներուն համար։» Այս խօսքիս վրայ կարկուտի պէս սկսան տեղալ պատասխանք. «Տէր բային ահեղն է.» — «Ի՛նչ կ'ըսես, ծո՛, հայերէն լեզուին մէջ տէր բային ամենէն եաքը կը դրուի, չէ՞իստ կոր.» — «Ամենը սեռի խնդիրն է.» պոչեց երրորդ մը՝ ընկերին մուշտակ մը զարնելով, մինչդեռ առաջին պատասխանը ոտքովը չկրնար մը կ'անյաջնէր քովի աղուն ոտքերուն։

Զուխցերիոյ առաջին մանկավարժ ուսուցիչը բերենք. ի՛նչ պիտի կրնայ ընել այս դպրոցներուն մէջ, այս թագաւոր Լորհաւրդներուն եւ այս ծնօղքներուն հետ։ Զորրորդ պատասխանին չը սպասեցի, դուրս ելայ դասարանէն։ Տնօրէնին հարցուցի թէ կրթական Տեսուչը քանի՞ անգամ այցելած էր այդ վարժարանն. «Երեսը տեսած չունինք. ընա՞ր մարդ է։» Տնօրէնին այս պատասխանին վրայ դուրս ելայ. ոգիս թողուց պատուելին մարմինն եւ եկայ սիրտս քով։ Հիմայ աւելի յոյս ունիմ մեր Համբարձումի Աղբիւրէն քան Հայոց ազգային վարժարանաց աշակերտներէն...։

ԲՕԼ ՊԷՌԻ

ՄԷԿ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ (1)

Բ. Բնական գիտութեանց համար ուսուցման եղանակ, — Վարժապետանոցին մէջ, — Նախակրթարանին մէջ։

Երկու պայմանք մանաւանդ հարկաւոր են լաւ ուսուցանելու համար գիտութիւնները. առաջինն է չատ սիրել զայնս, — երկրորդն՝ ունենալ լաւ եղանակ։ Արդ, նոյն եղանակաւ չուսուցուիր վարժապետանոցին մէջ ու նախակրթարանին մէջ։

1. *Վարժապետանոցին մէջ.* — Ընծայական եղանակն (méthode déductive) կը յարմարի վարժապետանոցի գիտական ու կանոնաւոր ուսուցման։ Հանրական տեսութիւններէ, օրէնքներէ, ընդհանուր նկարագիրներէ՝ դասատուն ասպիճանաբար կ'իջնէ մանրամասնութեան։ Մասնաւոր իրօղութեանց խումբի մ'ուսումնասիրութեան ձեռնարկէէ յառաջ, պէտք է մտայ առաջի առնել այն ընդհանուր գաղափարն, որ կը լուսաւորէ այդ իրօղութիւնները, իրենց ճշմարիտ կերպարանօք կը ցուցնէ զայնս, եւ անոնց կու տայ իրենց յուն նշանակութիւնն։ Այսպէս է որ կենդանաբանութեան մէջ՝ ճիւղէն դասուց եւ ընտանեաց կ'երթուի, — եւ բնախօսութեան մէջ կազմածի (appareil) մը, դրութեան մը ուսումնասիրութիւնն՝ այն կազմածին կամ այն դրութեան հիմնական տարրերքէն կը սկսուի։ Եթէ ջղային դրութեան վրայ է խնդիրն, աշակերտաց կը խօսուի նախ տիպար ջղային բջջին վրայ։ Իւր յատուկ կազմութիւնն, յատկանշական

(1) Տես Երկոտասաներորդ տետր Ձորորդ հատորի։

եւ կեանք պաշտօնն երեւան կը հանուի· այնուհետեւ միայն կը հանուի բջջին ընդունած այլեւայլ ձեւերուն եւ դրութեան այլեւայլ մասանց իրր թանձրացեալ նիւթագրութեան։ Ուրիշ օր մը կը խօսիք անանջին վրայ· նախ ըսէք ձեր աշակերտաց թէ անանջն՝ արտաքին օդին թթուածիներն ընդհատ կերպակաս ջիղին հաղորդելու ահմանեալ է· այնուհետեւ ցոյց տուէք թէ ինչպէս իւրաքանչիւր մաս կը գործակցի այն ընդհանուր դերին կատարման համար։ Ամենէն աւելի կրնաք գործածել այս եղանակս, որ կը բովանդակի նախ գործարանաւոր կազմածի (appareil organique) մը վերլուծման մէջ եւ այդ վերլուծմանե գործարանաց յօրինուածոյն (structure) ու չարաչարգութեան բոլոր մանրամասնութիւններն բացատրելու մէջ։

(Շարունակելի)

ՄԱՏՆՈՑԻՆ ՄԷՋ Ի՞ՆՉ ԿԱՐ

(Սերն իննեւտասներորդ դարու մէջ)

Կը տեսնե՞ս — չարունակեց վիզդօմա — բոլոր Անգղիոյ մեծնոլորան այնքան մառախուղ չը պարունակեր թերեւս որքան այդ գիշեր···։ Հետեւեալ չորեքշաբթի առտուընէ իւր գաւառի չորեքշաբթի հասարակ գիշերանման ձլանածո···։

Ամառ էր, երբ վերադարձաւ Պոլիս։ Մօրն հետ եկաւ մեզ եւ գիշ մնասին ասրին։

Ամուսնան մտա ձնացի։ Սենեակը զարդարեց, որպէս թէ ոլիմպ փերասյանաը, ինչ որ արդեամ էր Պօլիս չը կենալ։ Փոքրիկ սենեակ մ'էր՝ միակ պա-

տուհանով· պատառ մը ծով կ'երեւէր, ու շատ մը երկինք։ Անկողնին երկու պատկերի մէջտեղ դրած։ Պատկերին մէկը բուն պատկեր չէր. Հնդկաստանի աշխարհացոյցն էր։ Այ կողմի պատկերը կը ներկայացնէր աղջիկ մը՝ թեւաւորած առ Թղթատեր աղաւնին. « Այս աղջիկը, Վիքտօրիա, քեզ կը ներկայացնէ՝ ըսաւ։ Երբ քնանամ եւ երբ արթննամ, պէտք ունիմ հաւատալու թէ իմ վրաս կը խորհիս ուր ալ գտնուիս, թէ իմ լուրերուս անձկաւ կը սպասես, թէ գիս ամեն բանէ եւ ամենէն վեր կը սիրես ու պիտի սիրես։ Իսկ կը տեսնեմ այդ գեղը բալճաճիւղ՝ որ աշխարհիս ամենէն բարձր լեռնէն կը բղխի եւ գոգցես իւր ջուրերովը ովկիանոսը կը լնու. կը տեսնե՞ս սուրը Գանդէսը՝ որ իւր աղբիւրովը եւ իւր բերանովը անսահմանութեան կ'երթայ կը խառնուի, վարէն անսահման ովկիանոսին եւ վերէն անսահման երկնքին։ Երբ ննջեմ եւ երբ զարթնուիմ, Վիքտօրիա, պէտք ունիմ հաւատալու թէ այդ սուրը վտակը պիտի լուանան հոգիս, որ իրենց տակ պիտի գտնէ անձամբ Նիրվանան. . . . »

Իր խօսակցութիւնք չտաղտ խորհրդաւոր կ'ին այսպէս։ Այլ երբ առանձին մնայինք, այն ատեն միայն սիրոյ վրայ կը խօսէր. մեր սիրոյն վրայ ոչ ոք կասկած ունէր, եւ մեր սէրն աւելի կ'արծարծուէր այսպէս ծածկուած ու ծրարուած։ Ամեն օր առաջ մը կը գրէր իմ վրաս. մերթ օրն երկու առաջ. մէկ բառս, մէկ ակնարկս բանաստեղծութեան մը նիւթ կ'ըլլար։ Շատ չրջապատութեան կ'ելլէինք. բարձր տեղեր մանաւանդ կ'երթայինք. կը կարմրէի վերելքէն, եւ կ'ըսէր ինձ. « Աբշալոյն այտերդ կը գոյնայ իւր վարդերը. ինչո՞ւ կը թո-

ըսաս՝ այդ վարդերն խոտ են...» կը տեսնէի, յիշելով իւր Անգղիոյ նամակն՝ ինքն ալ կը սրտմէր՝ եւ այլ եւս բառ մը չարտասանելով վար կ'իջնէինք լեռնէն՝ ի՛նչ առեղծուած մ'ունէի դէմս. ինչ հակասական էակ. ինչ ներհակ իղձեր, կամ անզուսպ աենչանայ դէմ ինչ անողոք անհակառակելի իմաստասիրութիւններ. զգացմանց սառակութիւն ու մտայ ղօրութիւն՝ միանձնական սլայքարի մը մէջ կը մաղեցնէին այդ էութիւնն։ Ես անշուշտ ամենէն աւելի հասկցած էի այդ երկտասարդն, այլ դեռ չէի ճանաչեր զայն կատարեալ։ Իր էութեան տակ դեռ թաքուն էութիւն մը, իր խորհրդին մէջ տակաւին թաքուն խորհուրդ մը կար։ Մերթ ընդ մերթ անտարբեր կը գտնէի իմ ձայնիս, որ իրեն համար անդիմադրելի էր, զոր ամեն քնարներէ գերազոյն կը համարէր։

Սենեակին մէջ անուշ մ'ունէր, ճարտարդութեան անուշը, զոր չէր պարպեր։ Ի սկզբան կը կարծէի թէ անուշը ձերմակեղէն եւ հագուստ կը պարունակէր, զորս չէր պարպեր մօրաքեւորդիս՝ միւս մօտաւոր ճանապարհորդութեան պատճառաւ։ Օր մը, սենեակը մտնելով, ընդքը չը գտայ հոն, եւ անուշը գտայ բաց։ Ամեն բան կար այդ անուշկին մէջ։ Բոլոր ապգայ Սուրբ Գիրքերն ու գլուցաղներգութիւնները, Անգղիոյ ու Գերմանիոյ բոլոր նոր իմաստասէրները. ու տուփեր ու սրուակներ. կարկին, դաշոյն, խաչ. սկաւառակի չափ մեծ ձերմակ լուսափայլ նշխարք մը՝ լրացեալ լուսնին նման. նշխարքին վրայ խիճ մը ու մարգարիտ մը. կոկորդիլոսի ձեւով գրիչ-ընձեղն մը, անեծք բոյսին գօս տերեւներ. ունելի մը.

կեցած ժամացոյց մը՝ ժամակեր վրայ սեւ խոշոր տառերով գրուած Ֆրանսերէն լեզուաւ La date fatale· գանկ մը··· Թուեցաւ ինձ թէ անտուկին մկրկէն Գլօտ Ֆռօլլօն պիտի եկնէ· եւ ահա մօրաքեռորդիս ներս մտաւ··· ձեռքն ամենանուրբ ամենարոյր ծաղիկ մը՝ զոր ինձ մատոյց· կուրծքիս վրայ զետեղեցի զայն՝ մեքենաբար մրմնջելով· « իմ անտուկ կարծածս գաղա՞ղ է եղեր···· » — « Գիտեմ որ խաւնած չես, բաւ· եւ լաւ ըրիր· թերեւս դիակ մը մկրկէն եկնէր···· »

Այդ բոյ անտուկին տեսիլը բաղդավճիռ ապդեցութիւն մ'ունեցաւ հոգւոյս վրայ· երազոյս մկրթէ արթնութեանն առեն, աչքիս առջեւ կու գային այն սուրբ եւ անսուրբ առարկայք, այն Սուրբ Գիրքերն եւ այն աստուածամարտ իմաստասէրները, մահուան գործիքն ու խաղաղութեան խորհրդանշանը, մարգարիտը մաքրափայլ ու խիճը խաւար մոխրագոյն, գանգէսի հիանալի բոյսն ու նեղոսի սոսկալի կենդանին, եւ դառարկ գանկն եւ կտաւած ժամացոյցն եւ այն սրուակներն՝ որք կենաստու օշարակը թերեւս կը պարունակէին կամ մահառու թոյնը· Այն օրուընէ յետոյ, սէրս սոսկումի խառնուեցաւ· Անդադրոյ նաւակին հեղինակին հետ դեռ ամուսնանալ կը փափաքէի· սակայն··· երբեք··· չէի ուզեր նոյն սենեակին մկրկէն ննջել այդ անտուկին սիրոյն հետ···· Գիշեր մը թերեւս ընդոստ արթննար՝ ձայներ լսելով Սիաամարթայի նման, եւ որոշէր գիս թողուլ··· անկենդան· Բայց իր ձեռօք դաշնահար իսկ մեռնիլն ինձ համար հազար կեանքէ նախամեծար ու քաղցր չէր մրմէ····

Բ.

Քանի մ'երիտասարդներ կը յաճախէին մօրաքեռորդիս, որ սակայն կատարեալ մարդատեաց մ'էր։ Այդ երիտասարդաց միոյն, որ ատելի պատանի մ'էր, դիմաց վրայ այլայլութիւն մը կը յայտնուէր ամեն անգամ որ խօսէի։ Վիպասէր, վիպական պատանի մ'էր. վարժարանէն նոր ելած էր եւ դասատուութիւն կ'ընէր։ Դաղվիական թերթերէն Ֆիկարօ կը կարդար, Հայ թերթերէն Արեւելք, որուն աշխատակցութիւն ալ ունէր՝ կարճեմ. ձեռքն եթէ Ֆիկարօ կամ Արեւելք չը գըտնուէր, Տօտէ, Հիւգոյեան, Ռօտ, Մօբասան, Պուռժէ, Զոլա կը գտնուէր։ Սեւ հրավառ աչքեր եւ սուր աչքոյժ միտք մ'ունէր. սակայն, երբ խօսիլ սկսէի, կը նուաղէին աչքերը, կը մարէր աչքոյժը, եւ յանզգայն իմ շարժուձեւերս կ'ընդօրինակէր ու կը կրկնէր։ Խօսքերս միշտ կը հատուածէր. համակրութիւններս կը գդուէր ու կը գովեր հանապազ։ Ի սկզբան կարեւորութիւն չէի տար այդ պատանւոյն. բայց ամեն այցելութեան ատելի կը չահէր հանգրուիւնս. աղնուական ոխ մ'ունէր, որ ամեն անգամ ատելի գոգցես կը չեչտուէր աչացս. ատելի թուխ էր քան ճերմակ, ատելի ժպտուն քան թուխ. գրաւիչ անձ մը՝ ի մի բառ։ Բայց ես իրեն ուշադրութիւն կ'ընծայէի բնականի ըերմամբ մը, թէ իր կողմէ սիրոյ արտայայտութեան պատճառաւ, կամ թէ որովհետեւ... պէտք էր վերջապէս ընտրել՝ մօրաքեռորդւոյս խորհրդոյն կամ անսալով։ Մօրաքեռորդւոյս հետ միութիւն՝ ամէն անհնար էր այլ եւս. ինձ անծանօթ կամ մ'էր անի,

համայնից անծանօթ. Թերեւս իսկ դժուխքին չուներ, քանզի ոտանաւորի մը մէջ իւր անդժուխքը կ'երգէր...

Դէորգի հետ (այս էր պատանւոյն անունը) մինակ մնացինք օր մը պարտէզն հովանեակի մը մէջ, ուրկէ մօրաքեռորդիս քառորդ մը հեռացաւ՝ գրքատունէն գիրք մը բերելու համար։ Պատանւոյն ձեռքերն ու ծնգունքներն սկսան դողդղալ. չրթանցն եաեւ խօսք մը կամ հրեղէն՝ զոր չը կրցաւ արտաբերել, քանզի չէի քաջալերեր զայն։ Սակայն... ես ալ կը դողդղայի։ Բարեբաղդաբար չուշացաւ մօրաքեռորդիս. գիրք ի ձեռին եւ աչք ի ժպիտ հովանեակէն ներս մտաւ՝ մրմնջելով. « Չէ՛ք կրնար ըսել ինչ որ խօսեցաք։ » Դէորգ եւ ես շուռապնեցանք։ Մօրաքեռորդիս...

— Մօրաքեռորդիդ անուն չունի՞, վիպագրիա, ընդմիջեցի. ինչո՞ւ իր անունը չես ուզեր տալ.

— Ա՛հ քաղցր է ինձ այդ բառը՝ Մօրաքեռորդի. ամեն անունէ քաղցր է հոգւոյս համար. ինձ կը յիշեցնէ թէ նոյն սիրան ունինք ու նոյն արիւնը... Մօրաքեռորդիս, ա՛հ, ո՛ւր է հիմայ... Սէլահատտին կիւտաւեր տաճարներուն մէջ, Ուրուվիլվայի նուիրական անտառաց խորն, Հիմալայայի բարձանց վրայ, Գանգէսի ծո՞ցն, Նիլոսնայի գիրկն... Ո՛հ, այս հնոցը վաքր է. վառէ՛, Նուբանիա, վառէ մեծ վառարան մը, ու զիս հոն նետէ պաշտելի մօրաքեռորդուդ այս թուղթերուն հետ... վառէ սիւդին։

(Շարունակելի)

ՆՈՒՐԱՆԻԱ.

Պ. ԳԱԼԱՆԹԱՐԵԱՆՑԻ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆ

Ռուսահայ մը՝ զոր Պօլսոյ մէջ տեսնեմ՝ միշտ ինձ կը յիշեցնէ Ամերիկացի միսիոնարն։ Ասի գաղափարոյ ղեկդուքեան արդիւնք է. չեմ կրնար չը յիշել Ամերիկացի միսիոնարն, երբ տեսնեմ Ռուսահայ հրապարակախօսն։ Այլ ի՞նչ բանով իրարու կը նմանին դոքա։ Իրենց այլանդակ, անտեղի, անտանելի գաղափարով, զոր կապտած են Թրքահայոց վրայ։ Ամերիկացի միսիոնարք՝ իրենց չահուն պահանջմամբ՝ յԱմերիկա կը տեղեկագրեն թէ Հայք վայրենի եւ կռապաշտ ժողովուրդ մ'են, զորս քաղաքակրթելու ու քրիստոնեայ ընելու համար դեռ... շատ ոսկիի կարօտ են Ամերիկացի քարոզիչք։ Իսկ մեր պատուական Ռուսահայ եղբարք՝ չը գիտեմ ինչ պահանջմամբ՝ իրրեւ ամենատգէտ կը նկատեն Թրքահայերն։ Ինչ որ ունինք, Ազգայնապրութիւն, դրականութիւն, լրագրութիւն, գիտութիւն, կըրթութիւն, կրթական ու մտաւորական հաստատութիւնք, իրենց աչաց՝ ամենն ալ վատ է։ Եթէ արժէք ունեցող բան մ'ունինք, մեր շորերն են. եւ մեր պատուական Ռուսահայ եղբարք չեն յագենար մեր շորերն... մեր շորերուն վրայ խօսելէ։

Վերջին անգամ Թրքահայոց յայց եղնող պատուական Ռուսահայք եղան՝ Պարոնեաք Գուլամիրեանց ու Քալանթարեանց։ Ըլ տեսայ առաջինն. այլ եթէ Պարոնն Հայրենիքի մէջ իր հրապարակած յօդուածոց կը նմանի, ազէտ, յայժ ազէտ մարդ է, — մոռ չը վշտանայ Ռուսահայոց ինտելիկենձիան։ Ո՛չ գաղափար, ո՛չ ձեւ այդ գրութեանց մէջ. այլ լուտանք ամենահասարակ տեսակէն, լուտանք տա-

հասարակ Թրքահայոց դէմ։ Դեռ չը կրցայ բացատրել թէ Հայրենիքի Տնօրէնութիւնն ինչպէս հիւրընկալեց այդ գրութիւնները, որք գայրոյթէ աւելի նողկանք, եւ նողկանքէ աւելի ճանճրոյթ պատճառեցին Թրքահայ ընթերցողաց։ Պ. Դուլամիրեանց գնաց — երթ՝ բարով։ Պ. Քալենթարեանց մնաց։

Սա տարբեր մարդ կ'երեւի — կ'երեւէր. իր տեսիլն ալ համակրանք կ'ազդէ։ Մանուցուեցաւ որ Պ. Քալենթարեանց կեդրոնական վարժարանին մէջ մանկավարժական դասախօսութիւններ պիտի ընէ։ Գացի։ Ունկնդրաց թիւն անբաւական գտաւ դասախօսութիւնն սկսելու համար։ Ներկայեց խորհուրդ հարցուց։ Խօսեցայ եւ խոնարհաբար խորհուրդ տուի որ՝ ամենէն աւելի կարդացուած օրաթերթին մէջ չաթաթ գլուխ այլեւայլ ձեւերով ծանուցում ընել, եւ մանաւանդ՝ խմբագրական յօդուած մ'ալ հրատարակել ասոր։ Խորհուրդս ի գործ դրաւ, եւ յաջորդ շաբթուն 200ի մօտ ունկնդիրք գանուեցան, մինչ 30 գտնուած էին առաջին անգամ։ Մտորագրութիւն խնդրեց. ամէն կիրակի ներկայ գտնուելու համար՝ ուրիշ պատուարժան եղբայրակցաց հետ մտորագրեցի, թէեւ ապրուստս համար կիրակի օրերն իսկ աշխատելու հարկադրուած ըլլալով։ Բայց յարգոյ մանկավարժին դգացուցի միանգամայն թէ կային ուսուցիչք, որք քաջալերութեան համար պիտի հետեւէին իր դասերուն։

Երկու դասախօսութեանց ներկայ գտնուեցայ։ Այլ ևս չը պիտ'երթամ. եւ խիղճս հանդարտ է։ Պ. Քալենթարեանց ալ Ռուսահայ է եղեր... Թշնա-

մանքն երկրորդ դասախօսութենէն սկսաւ (¹)։ Դասախօսն՝ որ դրաւիչ հրապարակախօս մ՚է՝ թէեւ չէ կարօղ մերթ իւր անզարդ (չըսեմ մերկ) պարբերութիւններն աւարտել, Ռուսոյի վրայ հիացմանը խօսելէ յետոյ՝ ունկնդրաց առհասարակ յանկնարարեց կարդալ Էմիլն։ . . . Օր մ՚ալ Պ. Քալանթարեանց իր ունկնդրաց առհասարակ սիրտ պատուիրէ կարդալ Բէսթալոցճիին, ուրիշ օր մը Ֆռէպելէն, օր մը Հէրպէրտ Սբենսէրն, օր մը Պէնն, եւայլն։ Համբերութիւնս սիրտ հատնէ հուսկ ուրեմն, եւ սիրտ թողուս դասախօսութեան սրահն, Հրապարակախօսին երեսին պոռալով. «Ես դպրոցական էի երբ Էմիլ կարդացի, դպրոցէն դուրս ալ Էմիլի վրայ գնահատական ու քննադատական դրուագներ ես կարդացած եմ Ձեր յիշած մանկավարժներն եւ իմաստասէրներն. եւ հեղինակաց ընթերցանութ չը չատանալով՝ մանաւոր Հանդէսներ ալ կ՚ընթեռնուի։ Եւ կան Թրքահայ ուսուցչաց մէջ, որք ըրած են եւ կ՚ընեն նոյն բանն։ Ես այն պայմանաւ Ձեր ներկայացուցած թուղթին տակ ստորագրեցի՝ որ դուք ալ յարգէիք Թրքահայ ուսուցիչներն, այլ ոմանք՝ ըսի՝ Ձեզնէ նոր ծանօթութիւն մը չը պիտի առանայինն,» եւայլն։ Սրդ, մեծ յուղում մը խնայելու համար լինի եւ Պ. Քալանթարեանցին, որուշած եմ այժմէն թողուլ Ռուսահայ յարգելի հրապարակախօսին գուռն։

(¹) Անցեալ տարի կանոնաւորապէս Արեւելք չը կարդալով, չը գիտէի Թէ այն օրաներին մէջ իր յօդուածներով Թշնամանքն սկսած է Պ. Քալանթարեանց, եւ արժանավայել պատասխան ընդունած է Թղթեան եւ եղիազար Մուրատեան էֆէնտիներէն։